

Ющик О. І.

<https://orcid.org/0000-0003-1371-3379>

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОКАРАННЯ ТА АЛЬТЕРНАТИВНИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ У МЕХАНІЗМІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ

Статтю присвячено актуальній проблемі в теоретичному та практичному аспекті співвідношення покарання та альтернативних кримінально-правових заходів у механізмі кримінально-правового впливу. Детально проаналізовано розвиток національного законодавства в умовах реформування, яке орієнтується на гуманізацію кримінальної відповідальності спрямованої на європейські стандарти захисту прав та свобод людини. Обґрунтовано, що основним у формі реалізації кримінальної відповідальності є інститут покарання, який використовувався під час державного реагування, як засіб кари за вчинене кримінальне правопорушення. Останнім часом до системи кримінально-правового впливу включені альтернативні кримінально-правові заходи, метою яких є виправлення особи, ресоціалізація, відновлення прав та свобод, надання медичної допомоги та запобігання вчиненню кримінальним правопорушенням без ізоляції від суспільства.

В науковому дослідженні охарактеризовано поняття та ознаки покарання як заходу державного примусу, який застосовується до особи, яка винна у вчиненні кримінального правопорушення, оголошення публічного державного примусу із застосуванням кари та обмеженням прав і свобод засудженого. У порівнянні із інститутом покарання проведено аналіз змісту та функціонального призначення альтернативних кримінально-правових заходів. Встановлено, що кримінально-правові заходи на відміну від покарання не містять елементу кари, а спрямовані на виправлення особи, ресоціалізацію, відновлення порушених прав, надання медичної та лікувальної допомоги, здійснення виховних заходів із неповнолітніми.

Акцентовано, що важливим є обрання необхідного заходу кари за вчинене кримінальне правопорушення, а також альтернативного кримінально-правового заходу, які б забезпечили баланс між карою, виправленням та запобіганням вчиненого діяння. Саме на підставі принципів індивідуалізації, пропорційності покарання можливе досягнення цілей кримінальної відповідальності, що сприятиме охороні суспільних відносин, підвищить ефективність заходів у забезпеченні прав та свобод людини й забезпечить справедливе до правосуддя.

Ключові слова: покарання, кримінально-правові заходи, пробація, примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру, виправлення, ресоціалізація, відновлення прав та свобод людини, запобігання кримінальним правопорушенням.

Постановка проблеми. В сучасних умовах реформування кримінального законодавства неодноразово піднімається питання щодо ролі покарання та альтернативних кримінально-правових заходів в системі кримінально-правового впливу. Зазвичай в доктринальній та практичній сфері основне місце як інструменті реалізації кримінальної відповідальності відводилось класичному покаранню. Водночас зміни, які відбуваються у суспільстві протягом останніх років впливають на тенденцію гуманізації кримінальної політики, спрямованість на європейські

стандарти захисту прав людини, запровадження в судових рішеннях прикладів практики Європейського суду з прав людини. Такі тенденції змінюють можливість досягнення мети покарання, а саме виправлення особи та запобігання вчиненню кримінальних правопорушень не за допомогою покарань, а впровадження та розширення сфери застосування альтернативних кримінально-правових заходів.

Система заходів кримінально-правового впливу в національному законодавстві представлена інститутом покарання та низкою заходів кри-

мінально-правового характеру, таких як пробація, примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру щодо неповнолітніх, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб тощо. Обидва інститути є самостійними в правовому значенні та меті застосування. Відповідно виникає необхідність проведення комплексного дослідження співвідношення покарання та альтернативних кримінально-правових заходів у механізмі кримінально-правового впливу, встановлення їх особливостей застосування, визначення балансу між покаранням та альтернативними кримінально-правовими заходами, мета яких не лише кара за вчинення кримінальне правопорушення, алей досягнення виправлення особи, ресоціалізація, запобігання кримінальним правопорушенням та захист прав та свобод засудженого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематичні та актуальні аспекти співвідношення покарання та альтернативних кримінально-правових заходів у механізмі кримінально-правового впливу у своїх роботах розглядали такі науковці: М. І. Бажанов, О.П. Горох, Н.О. Гуторова, О. Дудоров, І. М. Денисова, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, Т.І. Нікіфорова, В. В. Сташис, Є. Л. Стрельцов, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, С. Яценко та інші.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз співвідношення покарання та альтернативних кримінально-правових заходів у механізмі кримінально-правового впливу, з'ясування їх правової природи, особливостей призначення та застосування, а також встановлення балансу й взаємодії з урахуванням принципів призначення покарання, таких як законність, верховенство права, пропорційність, індивідуалізація та гуманізація кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Основним механізмом держави, яка реагує на порушення норм кримінального законодавства, а саме вчинення кримінальних правопорушень є система заходів кримінально-правового впливу. Основною метою застосування таких заходів є захист суспільних відносин, охорона правопорядку, виправлення осіб, запобігання вчиненню кримінальних правопорушень, відновлення прав та відшкодування заподіяної шкоди потерпілим.

В своєму дослідженні О.В. Ус розглядає поняття кримінально-правового впливу в широкому та вузькому розумінні. В першому випадку, це «діяльність держави в особі її законодавчого,

виконавчих та спеціально уповноважених органів щодо розробки і практичного застосування заходів ідеологічного та кримінально-правового характеру, спрямованих на формування суспільної свідомості з метою мінімізації злочинності, усунення причин та умов її існування. В другому випадку, це діяльність держави, в особі спеціально уповноважених органів, щодо застосування до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачених кримінальним законом заходів» [8, с. 213–217].

Історично так склалося, що основне місце в механізмі кримінально-правового впливу належало покаранню, як невідворотній формі реалізації кримінальної відповідальності. Зміни, які відбулись в національному законодавстві дещо переформулювали розуміння такого механізму реакції держави на вчинене кримінальне правопорушення і встановило, що покарання не є єдиним заходом. Тому в кримінальному законодавстві передбачено й інші заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються поряд із покаранням або замість нього.

«Кримінальне законодавство більшості країн континентальної Європи є багатоколіїним, тобто система кримінально-правових заходів сучасних зарубіжних країн представлена взаємопов'язаною сукупністю заходів покарання, безпеки, компенсаційних (реститутивних, відновлення), заохочувальних заходів, заходів примирення (медіації), які в комплексі спрямовані на досягнення єдиної мети – протидії злочинності, захисту суспільства та відновлення порушеного кримінальним правопорушенням стану особи, держави, суспільства» [4, с. 8].

Покарання є заходом державного примусу, яке має чітко визначене в кримінальному законодавстві поняття, мету та систему, в межах яких суд виносить вирок. Покарання є вираженням юридичних (суспільних) відносин, які виникають між державою та особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, тому до кримінально-караних діянь слід віднести лише ті, які порушують інтереси суспільства та держави. Відповідно заради відновлення соціальної справедливості держава караючи правопорушника встановлює в правових актах (кодексах) види кримінальних правопорушень за вчинення яких передбачена заборонена під загрозою покарання.

Відповідно до ч. 1 ст. 50 КК України «покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визначеної винною у вчиненні кримінального право-

порушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого» [3]. Характерними ознаками покарання є публічно-правова природа, примусовість, застосування за наявності вини, індивідуальна визначеність, обмеженість прав і свобод, кара за вчинене, досягнення виправлення особи та запобігання вчиненню кримінальних правопорушень.

Сучасна кримінально-правова політика за останні роки змінилася з парадигмою від репресивного покарання до гуманізації кримінальної відповідальності. Застосування покарання є вимушеним, необхідним і єдиним засобом державного примусу. На підставі принципу пропорційності суд обмежує права та свободи засудженого, але на підставі мотивованого, обґрунтованого рішення із співставленням тяжкості вчиненого правопорушення, особи винного, пом'якшуючих та обтяжуючих обставин. Аналіз практики рішень Європейського суду з прав людини показує, що національні суди призначають надто суворі покарання, які порушують статтю 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2].

Кримінальне законодавство містить низку кримінально-правових заходів, які за своєю правовою природою не є покаранням, але є засобами державного реагування на вчинене суспільно небезпечне діяння і застосовуються замість або разом із покаранням. На відміну від покарання такі засоби містять іншу мету, а саме досягнення мети виправлення та запобігання вчиненню кримінальним правопорушенням без ізоляції особи від суспільства.

О.В.Козаченко зазначає, що «кримінально-правові заходи – це система прийомів і способів здійснення примусового та реабілітаційно-заохочувального впливу держави на кримінальні практики (кримінальні правопорушення, об'єктивно протиправні діяння, зловживання правом та ін.), правомірну поведінку, які застосовуються на підставі закону, детермінованого культурним середовищем, що склалося в конкретно-історичних умовах розвитку суспільства» [1, с. 239–247].

Під заходами кримінального характеру, як вважає А.М. Яценко слід розуміти «засоби впливу, які передбачені законом про кримінальну відповідальність за вчинення злочинного чи зовні схожого на нього діяння або суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною цього закону, пов'язані з обмеженнями чи позбавленнями найбільш значимих для людини прав і свобод або зі звільненням особи від кримінальної відповідальності та покарання чи, навіть

взагалі, з її не притягненням до такої відповідальності і спрямовані на досягнення соціально корисних цілей» [9, с. 775–783].

На підставі аналізу до заходів кримінально-правового характеру необхідно відносити інститути кримінального законодавства, які пов'язані із вчиненням кримінального правопорушення, але не покаранням. Тому їх слід називати альтернативними кримінально-правовими заходами, оскільки вони застосовуються у випадку неможливості застосування покарання або необхідності додаткових обмежень. Їх правова природа полягає в тому, що вони спрямовані на перевиховання особи, надання медичної допомоги, відшкодування заподіяної шкоди, ресоціалізації, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень і на відміну від покарання не містять елементів кари.

Отже, до альтернативних кримінально-правових заходів в системі кримінально-правового впливу можна віднести: 1) звільнення від відбування покарання та його відбування (ст. ст. 74, 75-76, 79, 80, 81, 84, 84, 85-87 КК України); 2) обмежувальні заходи (ст. 91-1 КК України); 3) примусові заходи медичного характеру (ст. ст. 92-95 КК України); 4) примусове лікування (ст. 96 КК України); 5) спеціальна конфіскація (ст. ст. 96-1 – 96-2); 6) примусові заходи виховного характеру (ст. 105 КК України).

До цього переліку не включено заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (ст. ст. 93-3 – 96-11 КК України), оскільки вони за своєю правовою природою не є альтернативою покаранню. Такі заходи є самостійним інститутом кримінального законодавства, які застосовуються до особливого суб'єкта (не суб'єкта кримінальної відповідальності) та передбачає визначені умови та особливості призначення. Вони застосовуються не до фізичної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а до юридичної особи, від якої уповноважена особа діяла від імені та в інтересах юридичної особи.

Звертаючи увагу на питання співвідношення покарання та альтернативних кримінально-правових заходів, не заперечуємо, що основним заходом, який передбачений за вчинення кримінального правопорушення є покарання. Але сучасна тенденція змін кримінального законодавства, яка пов'язана із впровадженням європейських стандартів у правотворчу і правозастосовну діяльність полягає у розширенні сфери застосування альтернативних заходів.

Доречно зупинитись на основних аспектах співвідношення покарання та альтернативних

кримінально-правових заходів. Перша за все, захід який законодавчо закріплюється і застосовується до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення містить мету та функції, які повинні бути досягнуті. Метою покарання відповідно до ч. 2 ст. 50 КК України є «не тільки кара, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами» [3]. Альтернативні кримінально-правові заходи в жодному випадку не містять каральної функції, вони спрямовані на виправлення особи без ізоляції від суспільства, надання медичної допомоги, відновлення порушених прав, проведення виховних заходів.

Наприклад, метою застосування примусових заходів виховного характеру є «забезпечення інтересів неповнолітнього, які полягають в одержанні не тільки належного виховання, а й освіти, лікування, соціальної, психологічної допомоги, захисту від жорстокого поводження, насильства та експлуатації, а також у наявності можливості адаптуватися до реалій суспільного життя, підвищити загальноосвітній і культурний рівень, набуті професії та працевлаштуватися» [6].

Застосовуючи примусові заходи медичного характеру Верховний Суд зазначив, що «статтею 94 КК України визначено три критерії, які суд має врахувати при призначенні певного виду примусових заходів медичного характеру: медичний (характер і тяжкість захворювання), юридичний (тяжкість вчиненого діяння) та соціальний (ступінь небезпечності психічно хворого для себе чи інших осіб). При цьому ступінь небезпечності психічно хворого містить оцінку: суспільної безпеки вчиненого діяння, характеру вчиненого, можливих або тих, що настали, суспільно небезпечних наслідків та інших подібних обставин; психічного стану особи на момент розгляду справи судом і небезпечності цього хворого для оточуючих, що впливає з характеру захворювання. Водночас метою примусових заходів медичного характеру є не тільки обов'язкове лікування особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, але й запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь (ст. 92 КК України). Для досягнення цієї мети суд має визначити конкретний вид примусового заходу, враховуючи всі передбачені ст. 94 КК України критерії в їх сукупності» [7]. Отже, застосування таких заходів повинно бути комплексним, суд повинен враховувати обставини, які будуть спрямовані на лікування особи та запобігання вчиненню кримінальних правопорушень.

Спільною рисою для покарання та альтернативних кримінально-правових заходів є те, що вони спрямовані на забезпечення охорони правопорядку в суспільстві та запобіганні вчиненню кримінальних правопорушень. Покарання носить репресивний характер, пов'язане із обмеженням прав та свобод особи, зокрема майнового характеру, ізоляцією від суспільства, обмеженням зайняття певних посад або займатись певною діяльністю. Кримінально-правові заходи, хоча і містять ознаки примусовості їх виконання, але не є репресивними, оскільки їх застосування викликане необхідністю досягнення цілей кримінально-правового впливу – виправлення, ресоціалізація, запобігання вчиненню кримінальних правопорушень, захисту правопорядку.

Призначення покарання базується на основному принципі індивідуалізації покарання. Відповідно, суд обираючи вид і міру кримінально-правового впливу виходить із таких критеріїв, як врахування ступеня тяжкості вчинення вчиненого кримінального правопорушення, особи винного, обставин, які обтяжують чи пом'якшують покарання. Тому маючи можливість застосувати покарання або інші кримінально-правові заходи сприяє досягненню мети покарання, а також запобігання правопорушення, що в свою чергу формує комплексну модель кримінально-правового впливу. Необхідно наголосити, що за вчинення домашнього насильства суд може призначити покарання, а також застосувати обмежувальні заходи передбачені ст. 91-1 КК України. За допомогою методів аналізу та синтезу розділу XIII-1 КК України Ю. Пліш розкриває мету обмежувальних заходів у межах кримінального права: «убезпечення потерпілого від особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, захист від вчинення суспільно небезпечних дій щодо потерпілого у майбутньому, мінімізація взаємодії між особою, що перебуває у небезпечному стані, з потерпілим, якщо така несе істотні ризики. Відтак, не викликає сумніву належність обмежувальних заходів до інститутів матеріального кримінального права» [6]. Такий комплекс поєднання заходів сприятиме досягненню цілей, таких як забезпечення правопорядку та запобігання кримінальним правопорушенням.

Висновки. Проведене дослідження співвідношення покарання з альтернативними кримінально-правовими заходами надає можливість акцентувати, що ці інститути хоча і входять до системи кримінально-правового впливу, але містять особливі умови застосування, мету та адресатів засто-

сування. Якщо говорити про співвідношення, то вони не протиставляються один одному, а навпаки спрямовані на реалізацію кримінально-правової політики – охорону суспільних відносин від небезпечних посягань, захист прав та свобод людини та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень. Покарання є основним засобом реагування держави на вчинення кримінального правопорушення, йому притаманні такі ознаки як примусовість, публічність, кара та обмеження прав та свобод засудженого на підставі винесеного вироку. На відміну від покарання, альтернативні кримінально-правові заходи застосовуються не з метою кари, а заради досягнення виправлення, відновлення порушених прав, надання медичної допомоги та лікування, ресоціалізацію, захисту інтересів постраждалих, виховання.

Отже, національне законодавство орієнтується на гуманізацію кримінальної відповідальності спрямованої на європейські стандарти захисту прав людини встановлює, що покарання не є єдиним засобом реагування держави на кримінальне правопорушення. Важливим є обрання необхідного заходу кари за вчинене кримінальне правопорушення, а також альтернативного кримінально-правового заходу, які б забезпечили баланс між карою, виправленням та запобіганням вчиненого діяння. На підставі принципів індивідуалізації, пропорційності покарання можливе досягнення цілей кримінальної відповідальності, що сприятиме охороні суспільних відносин, підвищить ефективність заходів у забезпеченні прав та свобод людини й забезпечить справедливе правосуддя.

Список літератури:

1. Козаченко О.В. Кримінально-правові заходи в Україні: культурно-антропологічна концепція : монографія. Миколаїв : Гліон, 2011. 504 с.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 10.02.2026).
3. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3920> (дата звернення 11.02.2026)
4. Нікіфорова Т.І. Теорія і практика застосування заходів кримінально-правового характеру: навчальний посібник. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. 175 с.
5. Пліш Ю. М. Правова природа обмежувальних заходів у кримінальному праві України. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2020. Вип. 70. С. 229–235. file:///C:/Users/New/Downloads/10971-21360-1-PВ.pdf (дата звернення 12.02.2026).
6. Постанова Верховного Суду від 09 жовтня 2023 р. у справі № 233/2288/22. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=114228604> (дата звернення 12.02.2026).
7. Постанова Верховного Суду 20 жовтня 2020 року м. Київ справа № 221/6664/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92363930> (дата звернення 13.02.2026).
8. Ус О.В. Кримінально-правовий вплив: сутність і зміст. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 10–11 жовт. 2013 р. Харків, 2013. С. 213–217. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2019/02/zbirnik_konf_2013.pdf (дата звернення 14.02.2026).
9. Ященко А.М. Заходи кримінально-правового характеру: поняття, зміст і сутність. *Форум права*. 2013. № 3. С. 775–783. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_127.pdf (дата звернення 14.02.2026).

Yushchik O. I. THE RELATIONSHIP BETWEEN PUNISHMENT AND ALTERNATIVE CRIMINAL LAW MEASURES IN THE MECHANISM OF CRIMINAL LAW INFLUENCE

The article is devoted to the topical issue of the theoretical and practical aspects of the relationship between punishment and alternative criminal law measures in the mechanism of criminal law enforcement. It provides a detailed analysis of the development of national legislation in the context of reforms aimed at humanising criminal liability in accordance with European standards for the protection of human rights and freedoms. The article argues that the main form of criminal liability is the institution of punishment, which is used in the state response as a means of retribution for criminal offences. Recently, alternative criminal law measures have been included in the criminal justice system, the purpose of which is to rehabilitate individuals, resocialise them, restore their rights and freedoms, provide medical care and prevent criminal offences without isolating them from society.

The scientific study characterises the concept and features of punishment as a measure of state coercion applied to a person guilty of committing a criminal offence, the declaration of public state coercion with the application of punishment and the restriction of the rights and freedoms of the convicted person. In comparison

with the institution of punishment, the content and functional purpose of alternative criminal law measures are analysed. It has been established that, unlike punishment, criminal law measures do not contain an element of punishment, but are aimed at the rehabilitation of the person, resocialisation, restoration of violated rights, provision of medical and therapeutic assistance, and implementation of educational measures with minors.

It is emphasised that it is important to choose the appropriate punishment for a criminal offence, as well as an alternative criminal law measure that would ensure a balance between punishment, correction and prevention of the act committed. It is on the basis of the principles of individualisation and proportionality of punishment that the objectives of criminal liability can be achieved, which will contribute to the protection of social relations, increase the effectiveness of measures to ensure human rights and freedoms, and ensure fair justice.

Keywords: *punishment, criminal law measures, probation, compulsory medical measures, compulsory educational measures, correction, resocialisation, restoration of human rights and freedoms, prevention of criminal offences.*

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 11.05.2026